

HÜRUFİLİK VƏ XƏLVƏTİYYƏ DAVAMÇILARININ ƏSƏRLƏRİNDƏ HƏRFLƏR VƏ RƏQƏMLƏR ELMI

Dr. Zöhrə Soltan qızı Əliyeva,

AMEA Fəlsəfə İnstitutu Beynəlxalq əlaqələr şöbəsinin rəhbəri

XIV əsrdə Qafqaza ayaq açan hürufilik böyük sufi alim Fəzlullah Nəimi, xüsusən də onun "Cavidanname" əsəri sayəsində bölgədə intişar tapır. Həllac

Mənsur, İbn Sina, Qəzali, İbn Ərəbi və Ruminin əsərlərindən ilhamlanan Nəiminin Teymurləngin oğlu Miranşah 1394-cü ildə Naxçıvanda, Əlincə qəlasında edam etdirir. Lakin onun ardıcılı İmadəddin Nəsimi sufililiyi daha da inkişaf etdirərək Anadoluda və Balkanlarda yaymağa nail olur. Vaxtilə yeniyetmələrin və bağdadlı hərbiçilərin tərifi olan Nəsiminin bu mənavi irsi günümüzdə bektaşilik formasında mövcudluğunu davam etdirir.

Şərqi Avropa və xüsusən də, Balkanlarda islam və o cümlədən sufizmin yayılma tarixi üzrə tədqiqatları ilə məşhur H.T.Norris yazır ki, Şərqi Balkanlarda, xüsusilə də Makedoniya və Bolqarıstandakı sufi təriqətlərindən bektaşilik də önəmli rola malik olmuşdur. XVII əsrdə davam edən sufilik doktrinası Nəsiminin Anadoluya səfərləri sayəsində bektəşi təlimi ilə də zənginləşdi.

Əsası Fəzlullah Nəimi (Astrabadi) (1340–1394) tərəfindən qoyulan hürufizm islam dünyasında kəskin tənqidlər ilə üzləşdikdən sonra öz yaşayışını məhz Balkanlarda davam etdirə bilmişdir.

Sufizmin Şərqdə, Əfqanıstan və Transoksaniyada yayılması isə məşhur mistik şair Qasım əl-Ənvərinin adı ilə bağlıdır. Ötən əsrin 50-ci illərində isə hürufilik fransız şairi Jan-İsidor Qoldşteynin hərf və rəqəm düzümləri sayəsində metaqrafik hərəkət formasında Qərbi Avropaya ayaq açır. Dadaizm və eqzistensializmdən imtina edən bu cərəyan sözlərdən istifadə edərək əlifbanı səslərin poetikası və musiqi ilə əlaqələndirir. Şərqdə olduğu kimi, Qərbdə də hürufizm yeni estetik, ədəbi, poetik, elmi, dini konsepsiyalara sahiblənir, eyni zamanda digər elm sahələri arxitektura, kimya, fizika, fiziologiya və sairə əlaqələri genişləndirir.

Hürufilik əlifba ilə meditasiyanın ən yüksək mərtəbəsi hesab olunur. Cərəyan öz adını ərəb dilindəki hürufdan götürür. Bu doktrina görə hərflər kainatın prinsiplərinə bənzəyir. Allah dünyanı 2 hərf k+n=KN şəklində yaradıb, bu da ərəb dilində "ol" deməkdir. Allah nəyisə yaratmaq istəsə, ona yalnız "ol" deyər və o da dərhal olar. Onun kəlamı cismin təsviridir, bu təsvir qüdrət və ruhun əlamətidir. Filosoflar bunu "əşyanın təbiəti" adlandırsalar da, hər kəs cisimlərin formalaşması və mühafizəsində ilahi nizamın mövcudluğu barədə ümumi fikrə gəlir. Hərflər bütün kainatla əlaqəlidir. Bunlar hətta insanın əllərində və üzündə də əks olunub. Əlifbanın bütün hərfləri və müqəddəs yazılar Allahın qüdrətini təcəssüm etdirir. İnsan kainatın (makrokosmos) kiçildilmiş variantıdır (mikrokosmos). Burada söhbət universal insanın dində ilk dəfə izah edilmiş təşəbbüsündən gedir. Hərflərin ən vacib

xüsusiyyəti isə rəqəmli dəyərinin mövcudluğudur. Ərəblər onlara yaxın səmi xalqları, həmçinin aramlar, assuriyalılar və yunanlar kimi, rəqəmləri ifadə üçün hərflərdən geniş yararlanırlar. Hər xalq bu işə öz töhfəsini verir. Bu da gematriyada, yəni rəqəmlərə hərflərin kombinasiyası vasitəsilə mənə vermək sənətində öz əksini tapır. Hərflərdə gizlənən mistik sirr xüsusi hərflər təlimi vasitəsi ilə aşkara çıxır. Kim hərflərin sirlərinə bələddirsə, kainatın sirlərinə də bələddir. Məşhur müsəlman kriptoloqlar bizə hərflər və rəqəmlərin təbiətində 4 ünsür, səma cisimləri, planetlər, zodiak qurşağı və müxtəlif hadisələrlə əlaqəsi barədə məlumat verirlər. Sayı 28 olan ərəb hərflərinin ay təqvimini ilə də əlaqəsi var.

Şərqi tədqiqatlarına nəzər salsaq, kvadratşəkilli cədvəldə bir-birindən fərqlənən adların hamısının bir yerdə cəmlənərək möcüzəli xanalar yaratdığını görürük. Bu xanalarda Allahın 99 adı ilə düzülür ki, hər cərgə və hər sütundakı xanaların sayı bərabər olsun. Çinlilərdən hindlilərə, sonra da farslara keçən bu sənəti ərəblər X əsrdə mənimisəyərək bu xanalardan sifir riyazi məqsədlə istifadə etməyə başladılar.

Müsəlman inancı "lə ilahə iləllah"ın (Allahdan başqa Allah yoxdur) əsasında ekspressiv izomorfizm dayanır ki, bu da islamın dialektikasına əsaslanır. Fəlsəfi, dini və sənət baxımından belə bir həmrəy yanaşmanın olması görülənə görünməyən, forma və mahiyyət arasında əlaqə qurmağa imkan verir, analogiya, simvollar, meditasiya və uyğunluqlar arasında oynayır, yarımçıq determinasiyalardan yayınır. Logosun və ya Məhəmməd həqiqətinin ekspansiv mahiyyətini qavramağa yönəlir.

Nəsimi dünyaya açıq bir düşüncə adamı olaraq insanın özü-özünü tanımamasının tərəfdarı idi. Son nəticədə insanın gücü bilik və şüurdadır. O da digər hürufilər kimi hərflərin fəlsəfəsini öyrənirdi.

Hürufilikdə hərf və rəqəmlər müqəddəsləşdirilir, hərf birləşmələri ilahi hikmətin təcəssümüdür. Bu doktrina görə, insan ilahi hikmətin məhsuludur, onun mövcudatdır, işıqlı dünyadır və şəffafdır. İnsanın ruhu isə sadə bir hərfdir.

Hərflər kainatın taşakkülünən əsasıdır. Onlar insanın üzündə də oxunur, çünki hürufilər hərflər, rəqəmlər və onların kombinasiyalarında kainatın sirlərini, insanın üzünü və Allahı görürlər. Nəsimi hərflərin əhəmiyyətini bu beytlərlə izah edirdi:

**Gör Nəsimi ki, surətü məni,
Aşikarü nihan otuz ikidir.**

**Zərrə mənəm, günəş mənəm, çar ilə pəncu şeş mənəm
Surəti gör bayan ilə, çünkü bayana sığmazam.***

28 və 32 rəqəmlərinin əhəmiyyəti çox böyükdür və bizi Allaha doğ-

ru yönəldir: hürufizmə görə Allah Adəmə fars əlifbasının 32 hərfini öyrədir. Buradan çıxış edərək 32 hərfli danışan və yazan Fəzlullah özü Adəm hesab edilir. Beləcə, hürufilər 28 hərfli ərab əlifbası ilə ("Qurani-Kərim"ın və hədislərin əlifbası) 32 hərfli fars əlifbası arasında əlaqə qurur, Allah kəlamı olaraq Quranın heç bir dəyişikliyə məruz qalmadığına inanırlar. Onlar ərab və fars dilləri arasındakı 4 hərf fərqi də ərab əlifbasındakı laməliflə doldururlar. Çünki ərab dilində ç, p, j və g hərfləri mövcud deyil. Lakin laməlifin tələffüzü zamanı dörd hərf təkrarlanır: lam, mim, əlif, fə (ل م ا ل). Hürufilər üçün mövcudatda, ələlxüsus da insanda 32 hərfli 32 işarə formasında təcəssümünü sübut etmək vacib məsələ idi. İnsanda 32 hərfin 32 işarə formasında təsbit etmək üçün bərabər xətlər vacib rol oynayır. İnsanın üzündəki 8 xətt saçla çənəni ayırır. Heç də təəccüblü deyil ki, hürufilər düz xətlərə çox əhəmiyyət verir və onu cənnətə düşməyin başlıca şərti sayırlar.

İnsan bədənindəki 28 və 32 xətti göstərmək üçün üzdəki cizgilərə nəzər yetirək: sifətdə 7 ana xətt var – 4 göz qapağı, 2 qaş və saçlar. Düz xətt üzrə götürüldə saçları ikiye ayırmaq mümkündür. 8 xəttin hər biri 4 elementi (ünsürü) ehtiva edir və bunları bir-birinə vurduqda 32 müqəddəs hərf alınır.

* (Dörd: torpaq, su, hava, od; beş: beş duyqu; altı: altı tərəf.)
(İmadəddin Nəsimi. Mən bu cahana sığmazam... Seçilmiş əsərləri, B.: "Gənclik", 1991, s.169)

Beləcə, düz xətlər sayəsində insanın üzündə, daha doğrusu, insan bədənində 32 müqəddəs hərfin əlamətlərini görə bilirik. Böyük sufi şairi Rəfinin dediyinə görə, bu cizgiləri bütün canlılarda sezmək mümkündür.

Rəqəmlərin müqəddəsəşdirilməsinə Xəlvətiyyə təriqətində də rast gəlinir. Məlum olduğu kimi, Xəlvətiyyə təriqətinin yaradıcısı böyük sufi şeyxi Siracəddin Ömər əl-Xəlvəti olmuşdur. Lakin təriqətin dünya miqyasında məşhurluq qazanması, islam coğrafiyasının aparıcı dini-fəlsəfi cərəyanlarından birinə çevrilməsi Seyid Yəhya Şirvaninin (Bakuvı) adı ilə bağlıdır.

O, xəlvətə çəkildiyi müddət ərzində Allahın yeddi adı ilə (La ilaha illəllah, Allah, Hu, Haqq, Həyy, Qəyyum, Qəhhar) zikir edərdi.

Təriqətin qaydaları, müridlərin mənəvi kamilliyindən asılı olaraq,

özündə yeddi mərhələni ehtiva edirdi . Əxiliyin zikrləri aşağıdakı özünəməxsusluğu ilə fərqlənirdi:

• sadəcə mistikaya meylli can üçün: "Allahdan başqa məbud yoxdur" (islam dininin ilk şəhadət kəlməsi).

• imanlının saflaşmağa hazır olan canı üçün: "Allah".

• artıq maariflənməmiş can üçün: "O" (hüva, yəni Allah).

• aram tapmış can üçün: "O haqdır" (əl-həqq, yəni Allah).

• qəni canlar üçün: "Allahu Rəhman "həmiyə rəhmli olan" (əl-Həyy, yəni Allah).

• aşıb-daşan və qəni canlar üçün: "Allahu Rəhim", "rəhmli": (əl-Qəyyum, yəni Allah).

• nəhayət, kamil can üçün: "fəth edən" (əl-Qahir, yəni bir daha Allah).

Xəlvət 40 gün davam etdiyi üçün buna çilə adı verilir. Çilə farsca qırx deməkdir . Bu termin "əhli-təriqin (təriqət əhlinin) 40 günlük riyazətini" ifadə edir. Özü də sufi məşrəbli şair olan və "Şeyx" adı ilə çağrılan Nizami Gəncəvi 40 dəfə 10 günlük çiləyə girdiyini qeyd edir .

İlk dövr təsəvvüf mənbələrində xəlvətin xəlvətin bir parçası olduğu qeyd edilir. Quşeyrinin rəsələsində də xəlvət bu mənada qeyd edilib. Daha sonra xəlvəti təsəvvüfi həyatın riyazət şəklini qəbul edən sufilər, bu metodu insanın hissi və nəfsi davranışlardan uzaqlaşdırmaq, qəlb gözü-nün açılmasında bir istiqamət olaraq seçdilər. Xəlvəti tam bir təsəvvüf metodu halına gətirən Seyyid Yəhyadır ki, 24 qaydasını göstərmişdir . Cifr elmində xəlvətiyyə adının xüsusi bir mənası və məramı olduğu iddia edilir. Buna görə, başdakı "Xi səsi – masivə fikrindən qəlb boşaltmaq mənasına gələn xuluuv-a işarədir. "Lam hərfi zikrin ləzzətinə, vav – vikayə, yəni qorunmağa, te – təmkinə, ya – çətinlik (usr), he – müşahidəyə dəlalət edir". Amma bunun hürufilik təsiri ilə yaranmış bir açıqlama olduğu aydın görünür .

Musa Peyğəmbərin Turi-Sinada Allahla əhdlaşmaq üçün keçirdiyi 40 günlük oruc və ibadət həyatı da xəlvətə işarə kimi göstərilir. Bu məlumatın Sührəverdinin "Əvarif əl-məarif" əsərində qeydi, xəlvətin güclü dəlilləri arasında zikrinə səbəb olmuşdur.

Hərf və rəqəmlər elmi müsəlman mütəfəkkirləri arasında dini fəlsəfəyə bağlı bir fəaliyyət növü şəklində ortaya çıxmışdır. Başqa sözlə, onlar üçün mənəvi aləmdə yüksəlişin ən ali məqamı ilahi hikmətin dərkə idi. Müqəddəs mətnlərdə ayrılıqda hər bir hərf və onların 14 kombinasiyası Quranın 28 surəsi ilə əlaqələndirilir. Hərflərdəki bu möcüzələrin aşkarlanması hürufiliyi müsəlman mistikasının ən tanınmış cərəyanlarından birinə çevirdi. ♦

Ədəbiyyat:

1. Norris H.T. Popular Sufism in Eastern Europe Sufi brotherhoods and the dialogue with Christianity and 'Heterodoxy'. New York: Routledge, 2006, p.42.
2. Jacques Seslano, Les carres magiques dans les textes arabes.CNRPAH.Resumes des communications, 2010.
3. İmadəddin Nəsimi. Mən bu cahana sığmazam... Seçilmiş əsərləri, B.: "Gənclik", 1991, s.169)
4. Corbin, Henri, Histoire de la philosophie islamique, Gallimard, 1986, p.426.
5. Fatih Usluer (TOBB, Turkey) LES THEMES BIBLIQUES DANS LE HOUROUFISME
6. <https://www.scribd.com/document/433>
7. Fernand Dumont. L'anti-Sultan ou Al-Hajj Omar du Fouta,Nouvelles Editions Africaines. Dakar-Abidjan. 1979. 247 p.
8. Okay M.Orhan, Çile, DIA, cilt 8, s. 316-317.
9. Şapolyo Enver Behnan, Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi, İstanbul: Milenyum yay., 2013, s. 200; Uludağ Süleyman, Halvet, DIA, c. 15, s. 386-387.
10. Aztürk Yaşar Nuri, "Al-Adab As-Saniyya Li Man Yuridu Tarika Sadat Al-Halvatiyya", İslam Medeniyyəti Dərgisi, cilt V, sayı 1, Ocak 1981, s. 57-58.